

Історія освіти і науки

УДК 372.4(477.54)

Т.М. Поволоцька

РОЛЬ ГРОМАДСЬКОСТІ У ПЕДАГОГІЧНОМУ РУСІ НА ХАРКІВЩИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена історії громадсько-педагогічного руху на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема, діяльності громадських товариств у справі народної освіти, який відображав провідну тенденцію процесу становлення початкової школи на території краю – поєднання зусиль держави з громадською та приватною ініціативою.

Ключові слова: товариство поширення у народі грамотності, історико-філологічне товариство, громадсько-педагогічний рух.

Статья посвящена истории общественно-педагогического движения на Харьковщине во второй половине XIX – в начале XX вв., в частности, деятельности общественных организаций в деле народного образования, которое отображает ведущую тенденцию процесса становления начальной школы на территории края – объединение усилий государства с общественной и частной инициативой.

Ключевые слова: общество распространения в народе грамотности, историко-филологическое общество, общественно-педагогическое движение.

This article considers the history of social-pedagogical movement in Kharkiv region at the end of XIX – beginning of XX centuries, especially the activity of social associations in the field of people's education. The movement reflects the main characteristics of the development of primary school the region, namely the combination of state's efforts and social and private initiative.

Key words: society for the spread of literacy among people, historical-philological society, social-pedagogical movement.

Постановка²⁴проблеми. Історія громадсько-педагогічного руху на Харківщині періоду модернізації освітньої справи у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. має не лише актуальну наукову, а й практичну значимість. Слобожанщина, як частина Наддніпрянської України, з її стрімким економічним піднесенням та організованістю громадського руху, викликає особливий інтерес серед дослідників з огляду як на різноманітність форм і методів впровадження у життя, так і на ефективність результатів реформи школи.

Інтенсивні процеси реформування системи освіти в незалежній Україні, пошуки шляхів трансформування освітнього процесу на гуманітарних засадах зумовлюють необхідність апелювати до використання досвіду, набутого попередніми поколіннями.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти вивчення ролі громадськості у педагогічному русі на Харківщині другої половини XIX – початку XX ст. висвітлювалися в узагальнюючих роботах з історії освіти Росії [6; 7] та України [8], а також нашого краю [1; 2; 3; 10]. Не зважаючи на досить тривалий період фор-

мування історіографії даного питання, на сьогоднішній день відсутня узагальнююча робота з історії педагогічної діяльності громадськості краю як складової частини загально-російських культурно-освітніх процесів другої половини XIX – початку XX ст.

Мета статті. Наша стаття є спробою узагальнення досвіду культурно-освітньої діяльності передової інтелігенції Харківщини у другій половині XIX – на початку XX ст. Об'єднавшись у громадські товариства – творчі, професійні, благодійні (найвідоміші – поширення у народі грамотності та історико-філологічне), кращі її представники зосередили свою роботу на питаннях письменності та розвитку народної освіти. Автор приходить до висновку, що провідною тенденцією процесу становлення початкової школи на території губернії було поєднання зусиль держави з громадською та приватною ініціативою.

Виклад основного матеріалу. Підготовка і проведення демократичних реформ у Росії у другій половині XIX ст. відбувалися в умовах бурхливого і багатогранного суспільного піднесення, складовою частиною якого став громадський педагогічний рух. Перетворення педагогіки на науку, створення педагогічної

літератури та журналістики, організація педагогічних товариств та комітетів грамотності, широке залучення досвіду західноєвропейської школи, поширення письменності серед народних мас шляхом відкриття шкіл як для дітей, так і для дорослих стали можливими завдяки громадській ініціативі. Правовими умовами для реформування початкової освіти стали запровадження громадського самоврядування, гласність, свобода друку, розширення прав особистої та громадської ініціативи.

Бурхливі зміни в соціально-економічному житті Харківщини другої половини XIX – початку XX ст. супроводжувалися, як і в інших місцевостях держави, децентралізацією системи адміністративного управління, розвитком земського та міського самоврядування, піднесенням громадського руху, розширенням приватної ініціативи, гласності тощо. Справа народної освіти опинилася в центрі уваги громадсько-педагогічних товариств, комітетів, комісій на чолі з представниками передової інтелігенції. В кінці XIX ст. в Російській імперії діяло біля 200 просвітницьких товариств, метою яких було поширення народної освіти [7, с. 273].

Найпомітнішу роль у справі розвитку народної освіти нашого краю у другій половині XIX – на початку XX ст. відіграло Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.), започатковане демократичною інтелігенцією з метою “поширення грамотності і початкових корисних знань” серед найбільш виставлених населення. Ця перша і найбільша у Наддніпрянській Україні громадська культурно-освітня організація мала повітові відділення в Сумах, Слов’янську, Богодухові, Вовчанську, Старобільську, Кочетку, які у 1912 р. були перетворені на самостійні товариства грамотності. Кількісний склад його зростав: у 1875 р. було 176 членів, у 1895 р. - 440, у 1905 р. - 613 [3, с. 36]. Вперше у Наддніпрянській Україні до громадської роботи було широко залучено жінок – вчительок, виховательок, громадських активісток.

У Товаристві грамотності діяли комітети – шкільний педагогічний, довідково-педагогічний, санітарний, бібліотек-читалень, літніх колоній, видавничий, народних читань, по керівництву Народним домом, комісія видавництва “Народної енциклопедії” [1, т. 2, с. 757-758]. Товариство займалося відкриттям початкових шкіл у Харкові (Москалівська елементарна щоденна, російсько-єврейська, жіноча ремісничка імені Гаршина, дві недільних – чоловіча та жіноча) та у повітах (на початку XX ст. діяло 15 шкіл під опікою його відділень), організацією народних читань, лекцій, концертів, виданням художньої,

наукової і навчальної літератури [3, с. 41-74, 95-123].

Серед його активних учасників були М.М. Бекетов, М.П. Баллін, Є.С. Гордієнко, Д.І. Каченовський, О.О. Потєбня, А.Н. Стоянов. В комітетах і комісіях працювали видатні вчені В.М. Арнольд, Д.І. Багалій, В.П. Бузескул, М.А. Гредескул, В.П. Данилевський, І.П. Осипов, Є.К. Рєдін та інші.

Діяльність Харківського товариства грамотності в галузі шкільної справи була спрямована на удосконалення системи початкової освіти, з його ініціативи було проведено в 1870 р. з’їзд учителів народних шкіл Харківської губернії, з 1897 р. щомісячно проводилися педагогічні наради вчителів, які були реорганізовані на початку XX ст. у шкільний педагогічний комітет [2, с. 74-80].

Цей комітет вперше в Росії поставив питання про запровадження у життя 4-класних початкових училищ, відкриття спеціальних навчальних закладів для відстаючих дітей і запровадження медичного нагляду за учнями. Його заслугою були вивчення і популяризація передових методик початкового навчання, розробка плану організації постійно діючих педагогічних курсів для підготовки вчителів початкових училищ та програми навчальних учнівських екскурсій, відкриття літніх колоній для найбільш виставлених дітей.

Харківське товариство грамотності через своїх діячів С.Ф. Русову, Х.Д. Алчевську, Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова, О.Я. Єфіменко, М.І. Міхновського було пов’язане з українським культурно-національним рухом [3, с. 37]. Видання літератури українською мовою, постановка п’єс українських драматургів на сцені Народного будинку, вивчення українського національного орнаменту, виконання українських народних пісень та творів українських композиторів під час музичних антрактів у народних читальнях, декламування українських віршів на уроках читання - найбільш успішні справи Товариства на шляху формування національної свідомості. Члени громади збирали кошти на будівництво пам’ятника Т.Г. Шевченку, видали літературний збірник творів молодих українських письменників, щоб на кошти від продажу збірки матеріально підтримати бідних членів громади.

У комітетах і комісіях Харківського товариства грамотності працювали одночасно і члени педагогічного відділу Харківського історико-філологічного товариства (1877-1919 рр.). Створений в 1892 р. педагогічний відділ з метою “обговорення питань, пов’язаних з викладанням історико-філологічних предметів у навчальних закладах”, довгий час очолював М.Ф. Сумцов. Його членами були відомі вчені

Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, О.О.Потебня, М.С.Дринов, П.С.Єфименко. Для роботи широко залучалися викладачі гімназій, училищ та шкіл, майже чверть з яких склали жінки. Серед них перша у Росії жінка-професор історії О.Я. Єфименко та засновниця недільної школи для жінок і творець загальноросійської методики навчання дорослих грамоті Х.Д. Алчевська.

На засіданнях педагогічного відділу ХІФТу, що проводилися 7-8 разів на рік, обговорювалися доповіді, присвячені питанням організації навчання та дозвілля учнів, класного та позакласного читання. У 1893-1902 рр. вийшло з друку 7 випусків “Праць Педагогічного відділу ХІФТ”, присвячених проблемам методики викладання гуманітарних дисциплін у навчальних закладах. Також було підготовлено хрестоматію “Посібник для влаштування загальнодоступних та літературних читань”. З ініціативи М.Ф. Сумцова у 1894 р. створено лекційний комітет і започатковано публічні наукові читання для вчителів [5].

Співробітники педагогічного відділу брали активну участь у громадській діяльності ХІФТу, зокрема, у створенні історичного архіву (у майбутньому Центрального історичного архіву), етнографічного музею (пізніше музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди), Харківської громадської бібліотеки (нині ім. В.Г.Короленка) [1, т. 2, с. 629-630]. Педагогічний відділ надавав практичну допомогу вчителькам недільної школи у виданні 2-томника “Що читати народу?”, а також “Книги для дорослих” – посібника для всіх недільних шкіл Росії. Члени ХІФТу взяли участь у виданні “Народної енциклопедії наукових і прикладних знань”.

Діяльність Харківського товариства грамотності та історико-філологічного товариства була прикладом колективного співробітництва прогресивної інтелігенції – вчених, викладачів гімназій, народних вчителів, земських діячів, членів органів міського самоврядування, які об’єднали зусилля задля проведення широкої науково-просвітницької роботи серед народу.

Їхню справу продовжували благодійні організації – Харківське губернське та Старобільське і Сумське повітові попечительства дитячих притулків, Харківське відділення попечительства імператриці Марії Олександрівни про сліпих, Товариство опіки безпритульних сиріт, Харківське благодійне товариство, товариства піклування про бідних учнів тощо [12, с. 270-275; 13, с. 357-360].

Благодійною діяльністю займалися приватні особи, які надавали не лише гроші на утримання навчальних закладів та викладачів і учнів у них, а й земельні наділи та власні будинки під шкіль-

ні приміщення. На Харківщині це родини Бантишів, Донець-Захаржевських, Квіток, Дашкевичів, Гельферіх, Харитоненків та інших. Попечителями або меценатами народних училищ були купці С.А. Клеменов, Н.І.Ільїн, З.І.Виноградов, дворянки А.Є.Подольська, К.К.Кеніг, Л.Є.Бразоль, М.А.Задонська, А.А.Ротермунд, М.Н.Скалон та інші [4, с.8]. Їхня діяльність сприяла розширенню мережі початкових навчальних закладів, поширенню письменності.

Існували початкові школи, які знаходилися на утриманні певних релігійних общин, приватних осіб, творчих та професійних організацій (ремісничого, технічного, музичного, залізничного, медичного товариств) тощо, що сприяло поширенню освіти, зокрема, серед незможних верств населення.

Якісні зміни у справі народної освіти на Харківщині були пов’язані зі створенням та діяльністю першої професійної учительської організації — Харківського товариства взаємної допомоги вчительок і виховательок (1890 р.) [9], з організацією педагогічних нарад (1861 р.) та курсів (1872 р.), проведенням з’їздів вчителів (1861 р.) [11, т. 2, с. 1488, 1473, 1470].

Громадськість краю виступила з рядом педагогічних ініціатив з питання реформування системи освіти у державі. Так, власне у Харкові, в кінці 50-х рр. XIX ст. народжується ідея відкриття недільних шкіл для дорослих в Україні, тут вперше у Росії ще в 1861 р. проводять учительській з’їзд, започатковують традицію педагогічних нарад у середніх та нижчих навчальних закладах. Харківщина займала передові позиції у питаннях залучення жіноцтва до шкільної справи. Посідаючи перше місце в Україні за кількістю жіночих середніх навчальних закладів, губернія отримувала широкі можливості залучення вчительок та виховательок до народної освіти. Жіноцтво було широко представлено в роботі культурно-освітніх, благодійних, громадських організацій.

Висновки. Основні тенденції та напрямки освітньої реформи у Російській імперії знайшли досить повне відображення на Харківщині. Одночасно в процесі становлення початкової школи краю проявилися деякі регіональні особливості, зокрема, плідна діяльність громадських товариств в галузі народної освіти. Активна участь широкої громадськості у справі розвитку народної освіти виділяла Харківщину з-поміж губерній України. Деякі з педагогічних ініціатив харківської інтелігенції, новаторські за своїм характером, здобули визнання та поширення далеко за межами регіону і носили загальноросійський характер. Вони стали поміт-

ним внеском до скарбниці вітчизняної педагогіки.

Перспективи подальших досліджень. Діяльність громадських товариств у галузі народної освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX ст. по праву заслуговує на власну правдиву історію на рівні написання узагальнюючої монографії. Громадсько-педагогічний рух слід не лише вивчати, а й використовувати у сучасному педагогічному процесі. Поєднання загальної і професійної освіти з перших днів навчання у школі, гуманність, створення мікроклімату довіри і поваги в колективі повинні зацікавити сьогоденних викладачів. Харківська інтелігенція має всі підстави пишатися своїми попередниками, які безкорисливо несли світоч знань у народні маси. Благодійницька діяльність харківських промисловців, купців, банкірів, які щедро вкладали кошти в освіту, науку, культуру краю, має стати прикладом для сучасних підприємців як перспективна справа, бо від того, як ми виховаємо підростаюче покоління, залежатиме майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Историческая монография: [В 2-х томах] / Д.И.Багалеї, Д.П.Миллер. – Репринт. изд. – Т.1-2. – Харьков: Книжная фабрика им. М.Ф.Фрунзе, 1993. – 572 с.; 982 с.
2. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869-1909 / Сост. А.Дидрихсон. – М.: Изд. И.Д.Сытина, 1911. – 261 с.
3. Коломієць Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) / Т.В.Коломієць. – Харків: Консум, 1998. – 192 с.
4. Отчет о деятельности Харьковского городского управления по начальному народному образованию за 1903 год. – Х.: Тип. и лит. Петрова, 1904. – 44 с.
5. Отчет о деятельности Харьковского историко-филологического общества за 1891-1893 год // Сборник ХИФО. – 1893. – Т.5. – С. II-IV.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. – М.: Госиздат, 1976. – 600 с.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Конец XIX – начало XX в. – М.: Госиздат, 1991. – 450 с.
8. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - початок XX ст.): [Нариси]. – К.: Радянська школа, 1991. – 380 с.
9. VII-й годовой отчет Харьковского общества взаимного вспоможения учительниц и воспитательниц за 1897 год. – Х.: Б.и., 1898. – 39 с.
10. Фрадкин В.З. Харьковское историко-филологическое общество. 1877-1919 гг. / В.З.Фрадкин // История и историки: Историограф. ежегодник. 1979. – М.: Госиздат, 1982. – С. 223-248.
11. Фальборк Г.А. Настольная книга по народному образованию: Законы, распоряжения, правила, инструкции, сведения и приказы по школьному и внешкольному образованию народа: [В 3-х т.] / Г.А.Фальборк, В.И.Чарнолуский. – Т.1. – СПб.: Знание, 1899. – 713 с.; Т.2. – СПб.: Знание, 1901. – 1538 с.; Т.3. – СПб.: Знание, 1904. – 2623 с.
12. Харьковский календарь на 1892 год / Сост. И.И.Киткевич. – Харьков: Изд. Харьков. губ. статист. комитета, 1891. – Розд. пагін.
13. Харьковский календарь на 1893 год / Сост. И.И.Киткевич. – Харьков: Изд. Харьков. губ. статист. комитета, 1892. – Розд. пагін.
14. Харьковский календарь на 1897 год / Сост. И.И.Киткевич. – Харьков: Изд. Харьков. губ. статист. комитета, 1896. – Розд. пагін.